

Հ. Յ. Գ. ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԳԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ՇԱՐՔ ԹԻՒ 1

ԻՆԶՊԷՍ ԵՒ ԻՆՉՈՒ

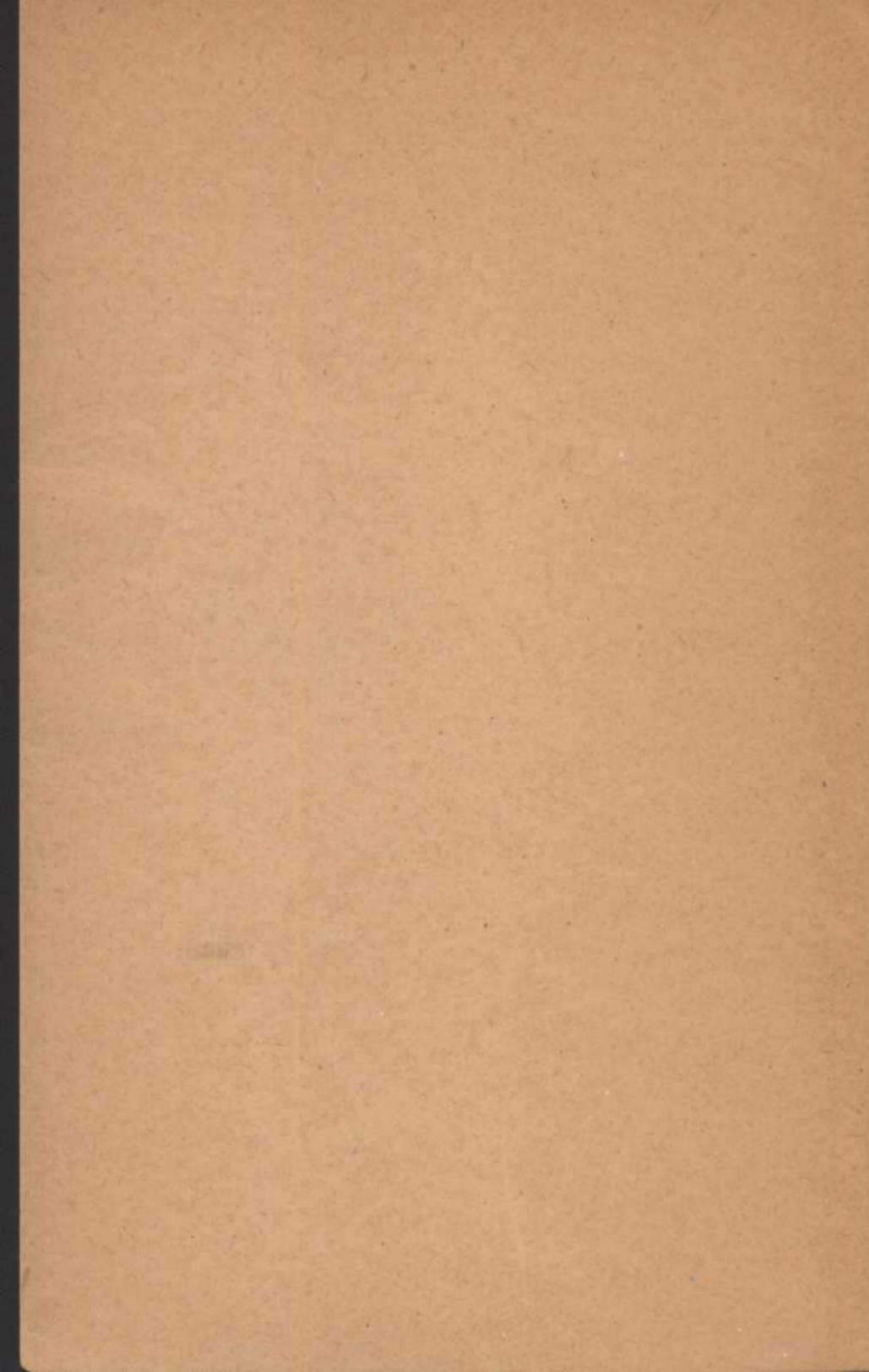
ՀԻՄՆՈՒԵՑԱԻ

Հ. Յ. Գ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

**Pourquoi et Comment
fut fondé le Parti Révolutionnaire
Arménien Daschnaktsoution**

ՓԱՐԻԶ 1958

Հ. Յ. Դ. ՆՈՐ ՍԵՐՈՒՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ՇԱՐՔ ԹԻՒ 1

ԻՆՉՊԷՍ ԵՒ ԻՆՉՈՒ

ՀԻՄՆ ՈՒ Ե Ց Ա Ի

Հ. Յ. Դ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

**Pourquoi et Comment
fut fondé le Parti Révolutionnaire
Arménien Daschnaktsoution**

ՓԱՐԻՉ 1958

ԻՆՉՊԷՍ ԵՒ ԻՆՉՈՒ ՀԻՄՆՈՒԵՑԱԽ

Հ. Յ. ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

1639ին Պարսիկներու և Օսմանցիներու միջև համաձայնութիւն կը դոյանայ Հոյաստանը բաժնելու երկուքի: Այդ համաձայնութեան հիման վրայ Հոյաստանի մեծագոյն մասը (արևմտեան) Թուրքերուն ձեռքը կ'անցնի. իսկ կարևոր մաս մը (արևելեան) կը մնայ Պարսիկներուն (1):

Այս համաձայնութիւնը որուն միջոցաւ 17րդ դարուն սկիզբները կը ստեղծուի Թրքահայաստանը և Պարսկահայաստանը կուգար վերջնականապէս Հոյաստանը բաժնելու երկու մասձեռակաճ պետութիւններուն միջև, որոնք մինչև այդ թուականը մրցակցութեան և պատերազմի մէջ էին իրարու հետ, միշտ Հոյաստանի հողին վրայ և Հոյաստանէն աւելի մեծ բաժին ունենալու համար:

Այդ պատերազմներուն պատճառաւ ոչ միայն մեր հայրենիքը աւերուեցաւ, այլ նաև Թուրքերն ու Պարսիկները կանոնաւոր կերպով ջարդեցին և տեղահան րբին հայ բազմութիւնները (2):

ՌՈՒՍԱՀԱՅԱՍՏԱՆ

19րդ դարուն սկիզբները ի մասս Թուրքիոյ և Պարսկաստանի կազմուեցաւ Ռուսահայաստանը:

1813ին Գիւլիստանի դաշնագրով Ռուսիա կ'իւրացնէ Ղարաբաղի և Գանձակի շրջանները:

1828ին Ռուսերուն և Պարսիկներուն միջև կնքուած Թուրքմէնչայի դաշնագրով Ռուսիա կը սեփականացնէ Երևանի և Նախիջևանի դաւառները:

(1) Թաժամման սահմանը կը սկսէր Ախուրեան գետի արևելքէն, Արաքսի երկայնքով, Զագրոշեան լեռնաշղթայով — Միզագետով:

(2) Շահ Արաւ, 17րդ դարուն սկիզբները տեղահան րբաւ Արարատեան դաշտի հայութիւնը եւ Էտիպեց հայերը, որ Պարսկաստանի հաստատուին: Անանց տեղ եկան հաստատուեցան Թուրքեր, Քիւրդեր եւ Թաթարներ:

1828ին Աղրիանուաղլսոյ գաշնագրով Ռուսերը
Թուրքերէն կ'անեն Ախալցխան եւ Ախալքալաքը:

Աւելի ուշ, 1878ին Պերլինի Վեհաժողովին որոշու-
մով Ռուսիա իրեն կը կցէ Կարսը, Արտաշանը եւ Պա-
թուսը, որոնք Թուրքիոյ կը պատկանէին:

Այսպէս, ուրեմն, 17րդ դարուն սկիզբները կը կազ-
մուին Թրքահայաստանը եւ Պարսկահայաստանը. իսկ
աւելի ուշ, 19րդ դարուն սկիզբները Ռուսահայաստանը:

ՊԱՐՍԿԱԼԱՅԱՍՏԱՆ

17րդ դարու սկիզբները կազմուած Պարսկահայաս-
տանը, բաղդատարար Թրքահայաստանին, երկար շտե-
ւեց. շուրջ 2-3 դար միայն գոյութիւն ունեցաւ:

Հայաստանի անկախութեան կորուստէն ի վեր, Հա-
յերը ամէն ճիգ թափեցին իրենց անկախութիւնը վե-
րադանելու համար:

1378ին, Էջմիածնի մէջ գումարուած պապանի ժո-
ղով մը, կ'որոշէ Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կաթողիկոսի
գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն մը զրկել Եւրո-
պա, խնդրելու համար քրիստոնեայ պետութիւններու
օգնութիւնը: Կաթողիկոսը ճամբան կը վախճանի (Պա-
լիս), սակայն երիտասարդ Իսրայէլ Օրին կը շարունա-
կէ իր առաքելութիւնը:

Ամբողջ քան աարի կը պտտի Եւրոպա. կը տեսակ-
ցի իշխաններու, թապաւորներու եւ բարձրաստիճան
կրօնաւորներու հետ: Բոլորն ալ կ'աշխատի համոզել,
որ զինուորական ուժով օգնեն Հայերուն, որոնք իրենց
կարգին պատրաստ էին ապստամբելու:

Պահ մը կը յաջողի համոզել Ռուսիոյ Յար՝ Մեծն
Պետրոսը, որ Իսրայէլ Օրին իրրեւ դեսպան զրկէ
Պարսից Ծախին ժօռ: Սակայն ծրարիբը կէս կը մնայ:
Դէպի Ռուսիա վերադարձի ճամբուն վրայ 1711 Օղոս-
տսին կը վախճանի Աստրախանի մէջ:

1722ին Գանձասարի Եսայի Կաթողիկոսը վերադա-
նի կը գիժէ Ռուսիոյ օժանդակութեան: Մեծն Պետրոս
կը խոստանայ օգնել Հայերուն եւ իր կարգապարտութեան
համաձայն՝ Հայերն ու վրացիները 50.000նոց բանակ
մը կը կազմեն, Դուիթ Բէկի զեկազարութեամբ, սա-
կայն Մեծն Պետրոս օգնութեան չի գար եւ Հայերը կը

մնան մինակ թուրքերուն դիմաց, սրոնք 80·000նոց բանակով մը, Իսլամաշիմ Ռաչայի հրամանատարութեամբ կ'արշաւեն Գանձակի վրայ եւ մեծ վնասներ կը հասցնեն Հայերուն:

Գաւիթ Բէկ տարիներով կը կոուի իր քաջերով եւ կը յաջողի Սիւնիքը ազատել թուրքերէն: Կը մեռնի 1728ին: Իր մահով վերջ կը դանկ Սիւնեաց զաւտի ազատութիւնը:

Երիտասարդ մը՝ Յովսէփ Էմին, 1751ին կը մեկնի Անգլիա եւ տարիներու արկածալից թափառումներէ ետք, կը փորձէ համոզել Վրաստանի Հերակլիոս թագաւորը որ իր բանակով օգնէ Հայերուն:

Էմին կը կարծէր որ Վրաստանի օգնութեամբ Հայերը կրնան արբանալ իրենց անկախութեան: Յետագային համոզուեցաւ որ փոքրիկ Վրաստանը չէր կարող որեւէ օգտակարութիւն ունենալ Հայերուս: Կը վախճանի 1809ին:

1784ին Եկատերինէ Բ. կ'աշխատի Հայերը ծառայեցնել իր նուաճողական քաղաքականութեան: Այս նպատակով կը բանակցի Յովսէփ Արք. Արղութեանի հետ եւ երկուստեք կը համաձայնին որ սուս-հայկական միացեալ բանակները գրաւեն Շուշին եւ Երևանը: Անդրկովկասի գրաւումէն ետք պիտի հրմնուի Անկախ Հայաստան՝ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ: Ռուս իշխան Պետեմկին պիտի օժուէր Հայոց թագաւոր:

Վերջին պահուն սակայն, Ռուսերը վերստին մեղ մինակ կը ձգեն եւ Պարսիկները առիթէն օգտուելով կը յարձակին հայկական գիւղերուն եւ քաղաքներուն վրայ, մեծ վնասներ պատճառելով:

Ռուսերը, Ներսէս Աշտարակեցիին եւ իր կազմած հայկական զօսարանակին օգնութեամբը 1827ին կը գրաւեն Երևանը:

1828ին կնքուած Թիւրքմէնշայի դաշնագրով վերջ կը դանկ սուս-պարսկական պատերազմը:

Հակասակ իրենց տուած խոստումին, Ռուսերը չեն սուղեր ստեղծել անկախ Հայաստան եւ ընդհակառակն այլևս պէտք չբոլորով Հայերու օժանդակութեան, Կովկասէն Պետարպիա (Ռումանիա) կը հեռացնեն Ներսէս Աշտարակեցիին:

Անկախութեան փոխարէն, Նիոուլա Ա. Յարը, 1836

Մարտ 11ին կը հաստատուի Պոլոժեմիաի օրէնքը, որուն հիման վրայ Հայերն կը քանակաւ ինք Ռուսիոյ մէջ, խիստ սեղմումներու ենթակայ:

Այսպէս, ուրեմն, 19րդ դարու սկիզբները ստեղծուեցաւ Ռուսահայաստանը եւ փաստօրէն վերջ գտաւ Պարսկահայաստանը:

ԹՐԻԱԷԱՅԱՍՏԱՆ

13րդ դարէն սկսեալ թուրք ցեղեր կը խուժեն Հայաստան եւ փաստօրէն այդ թուականէն սկսեալ Հայ ժողովուրդի եւ թուրք ցեղերու միջեւ կը սկսի յամառ պայքար ի խնդիր հայ հոգերու սեփականացման:

15րդ դարէն սկսեալ քիւրդ ցեղերը կամաց-կամաց կը հաստատուին Վանի, Պիթլիսի եւ Տարօնի շրջանները եւ կարճ ժամանակի մէջ այնքան ուժեղ կը դառնան, որ Սուլթան Սէլիմ անոնց հետ դաշինք կը կնքէ եւ կը ճանչնայ անոնց աւատական իրաւունքները: Թուրքերը զիսպան օգտագործել քիւրդերը, անոնց տունն հոգեր եւ որոշ ապատուութիւն: Փոխարէնը անոնք պիտի կատարէին զինուորական ծառայութիւններ:

Պարսկահայաստանի ջարդուած եւ տեղահանուած հայ բնակչութեան տեղ, անոնց հոգերուն վրայ կը հաստատուին թաթարներ եւ պարսիկներ:

17րդ դարուն սկիզբը Շահ Աբրահամ պարտադրած բունի արտադրողքը Ջուղայի եւ Նախիջևանի հայութեան նկատմամբ մեծ վնաս հասցուց Հայերուս: Երկու հայահոծ շրջաններ դատարկուեցան:

Այսպէս, ուրեմն, սկսեալ 13րդ դարէն, մեր հայրենիքին մէջ կուզան հաստատուիլ նախ թուրք ցեղեր, յետոյ քիւրդեր, ապա թաթարներ եւ պարսիկներ:

Պարրերական ջարդերը, աւարները, ասոնց արգիւնք սոսիքը ու նաեւ բունի կամ յօժար արտադրողքերը պատճառ կը դառնան որ մեր հայրենիքի հայ ապրիւն տեղ հաստատուին մահմեդական ժողովուրդներ:

1886 թ. վիճակագրութեան համաձայն, Երեւանի, Նախիջևանի եւ Օրդուբադի շրջաններուն մէջ աղբոց Հայերուն թիւն էր՝ 25·151 անձ, մինչ մահմեդականներուն թիւը նոյն վայրերուն մէջ կը հասնէր 75·020 անձի:

1886 թ. վիճակագրութեան համաձայն Անդրկովկասի բնակչութեան ընդհանուր թիւն էր 4·702·392, որոնցմէ միայն 939·131ը Հայեր էին, այսինքն ընդհանուր բնակչութեան 20%ը:

Թրքահայաստանի հայութեան վիճակը թիւի տեսակէտէն աւելի լաւ էր: Ըստ Պուլսոյ Պատրիարքարանի 1882ի վիճակագրութեան, Հայերու թիւը Թուրքիոյ մէջ 2·660·000 էր. բաժնուած հետեւեալ ձևով. Վանի նահանգ՝ 400·000, Սերասուխոյ 280·000, Խարբերդի՝ 270·000, Պիթլիսի՝ 250·000, Տիգրանակերտի՝ 150·000, Էրզրումի՝ 280·000, ուրեմն 1·630·000 բուն Հայաստանի մէջ, մնացեալը շուրջ 1·000·000 Կիլիկիա եւ այլ վայրեր: Աւելորդ է ըսել որ ոչ մէկ վայրի մէջ Հայերը մեծամասնութիւն կը ներկայացնէին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ

ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

1876ին Պուլսոյ պատրիարքարանը իր հրատարակած ճշգրիտ վկայութիւններով ցոյց կուտար այն ծանր վիճակը, որուն մասնուած էին Թուրքիոյ Հայերը: Հայ գիւղացիին գրկուած էր իր անձնական ազատութենէն, անձեռնմխելիութենէն, կորսնցուցած էր իր սեփական հողը, տէրը չէր իր շարժական կամ անշարժ գոյքերուն:

Ահա թէ ի՞նչ կը զրէին խումբ մը Հայեր, 1890ին, Մակար կաթողիկոսին.

«Ոչ մարդկային լեզուն եւ ոչ ալ զրէչը չեն կարող նկարագրել այն բազմատեսակ ծանր դժբախտութիւնը, որ կրած ենք եւ կը կրենք: Մեր հայրենի հողին վրայ մեր կեանքը խաղալիք է դարձած մեր իշխողներուն ձեռքին. մեր կեանքը անապահով գրութեան մասնուած է, մեր բնասնիքը ամօթարեք բնութեանց, մեր զաւակները զոհ են դարձած կողմա ուժի, մեր զաւան քրտինքով վաստակած հացը մեզմէ առնելու, մեր զաւակները սոլամա՛հ կոտորուելու ենթարկուած են, մեր եկեղեցիները կը սրբապղծուին, մեր սրբութիւնները կ'անարգուին եւ մեր հաւատը կը հայհոյուի եւ հոգեւորականութիւնը ենթարկուած է հինգերորդ դա-

րուն մէջ ակտի ունեցած բոլոր տաւապանքներուն» : (*)

Հայաստանի հայ ժողովուրդի դժբախտ եւ անտանելի վիճակի մասին գրած են, հայերէն՝ Ներսէս Եպս. Վարժապետեան, Խրիմեան Հայրիկ, Գարեգին Եպս. Արուստեանեանց եւ ուրիշներ. իսկ օտարներէն՝ Լինչ, Փիէս Քիշար, Մաք-Քոլ, Ծրանսիս տը Փրէսանսէ, Լիխուարն, Ճէյմս Պրայս, Վիքտոր Պէնար եւ ուրիշներ :

Յարարեալարար աւելի լաւ էր Ռուսիոյ հայ գիւղացիներուն վիճակը, թէև հոն եւս զգալի էր թաթար տարրին ճնշումը : Այսպէս, 1837 թ. Վայոց Ձորի գիւղացիները կը դանդաղէին, որ «իբնէք Պարսկաստանէն գաղթելէն ի վեր ազատութեան մէջ կ'ապրէին, անոր համար որ Մահմէդ-Սատրխ Բէկը գիբնէք կը շարձար» :

Կար նաև այլ պարագայ մը : Ռուսերը սկիզբէն ի վեր աշխատեցան ռուսացնել եւ սկարացնել հայ տարրը կալկասի մէջ : Այս նպատակով 1836ին հաստատեցին Պոլսոժենիայի օրէնքը, որուն հիման վրայ հայ եկեղեցին սեղմումներու կ'ենթարկուէր : 1885ին փակել տուն 500 հայ գաղտցներ եւ ստիպեցին որ 20-000 աշակերտ եւ 900 ուսուցիչ փոփոց մնան : 1903ին հայ եկեղեցական կալուածները գրաւելու էլան, սրպէսի փակուին հայ եկեղեցիները. իսկ 1905ին գրգոսեցին թաթարները որ ջարդեն Հայերը :

ՀԱՅ ԳԱՏ ԿԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ

19րդ դարուն սեմին Օսմանեան կայսրութիւնը կը ներկայացնէր հեռեւեալ պատկերը .

Տիրոջ տարրը՝ Թուրքը իր ազգեցութիւնը կը պահէր զինու զօրութեամբ :

Հպատակ ազգերը — Պուլկարներ, Ռումանացիներ, Արարներ, Յոյներ, Սլաւ ժողովուրդներ, Քիւրդեր եւ Հայեր — հակառակ անոր որ Օսմանեան հպատակներ էին եւ կայսրութեան միակ ստեղծագործ տարրը, գրկուած կը մնային քաղաքացիական իրաւունքներէ :

Օսմանեան պետութիւնը չկրցաւ լսմանէլ ժամանակին հեա քաղելու եւ յառաջդիմելու անհրաժեշտութիւնը : Երկրին վրայ կ'իշխէր Սուլթանը իր արքունական

(*) Մէքքերուսմէրը սլարգ հայերէնի վերածած ենք, հասկնալի բլլալու մտահոգութեամբ :

դասով: Յետամնաց ևւ մոլեւանդ կրօնաւորները, կալուածատէրերը, աւատապետներն ու աչքը ծակ պաշտօնէութիւնը երկիրը կը կառավարէին միջնադարեան ըմբռնումներով: Բանակ և սասիկանութիւն, օրէնքը գործադրելի աւելի շարիք դարձած էին ոչ-թուրք ժողովուրդներու դիմումն:

Թէև թուրքերը՝ օտար պետութեանց ճշումին տակ՝ փորձեր բրին բարենորոգումներ մտցնելու երկրին մէջ (1), սակայն բոլորն ալ մնացին մեռելալ տառ և հպատակ ազգերու վիճակը մաղաչափ մը չբարելաւուեցաւ:

ԹՈՒՐԻՔԸ ԵՐ ԽՈՐԲՈՎ ՎԱՅՐԵՆԻ ԷՐ .

ՈՒՍՏԻ ԱՆԸՆԴՈՒՆԱԿ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԵԼՈՒ

Բնականօրէն ժամանակի ընթացքին ոչ-թուրք ազգերը աշխատեցան ձերբազատուիլ թրքական ծանր լուծէն: Կոստեցան և յաջողեցան: Սերպերը իրենց անկախութեան տիրացան 1817ին, Յոյները՝ 1829ին, Պուլկարները՝ 1878ին, Եգիպտացիք՝ 1841ին և Ռուսմանացիք՝ 1856ին:

Նոյն օրերուն հայկական վերածնունդը կը յանդի 1860ի Աղզային Մահմանադրութեան, զոր թուրքերը կը վաւերացնեն 1863ին՝ վերամշակումէ մը վերջ (2):

«Մահմանադրութեան» հաշակումը ոչինչ փոխեց

(1) 1839ին՝ *Խաթիբ Շէքիֆը*, 1856ին՝ *Խաթիբ Հիւմայունը*, 1876ին՝ Միտհաբեան Սահմանադրութիւնը, 1908ին՝ Սահմանադրութեան հոշակում:

(2) Մինչև 1845 թ. մեր ազգային և կրօնական գործերը կը կառավարուէին Պատրիարքին և սովորաբարուն կողմէ, սակայն ժողովուրդը ազգուած 1848ի Ֆրանսական յեղափոխութեան գաղափարներէն, կը պահանջէ որ ինք եւս մասնակից դառնայ ազգային-կրօնական գործերուն: Երկար վէճերէ ետք, հայ երիտասարդ մտաւորականներ՝ Նահապետ Ռուսինեան, Նիկոզոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Սերովբէ վիչէնեան և ուրիշներ, 1860 Մայիս 24ին կը մշակեն «Աղզ. Մահմանադրութիւնը»: 1863 Մարտ 17ին Սուլթանը կը վաւերացնէ գայն իրիւ պետական օրէնք:

րուն Հայաստանի հողին վրայ ապրող ժողովուրդի կեանքէն: Աւելին: Մինչև այդ թուականները հայ գիւղացին տուրք կը վճարէր միայն ցորենին և գարիին վրայ: 1870էն սկսեալ կառավարութիւնը սկսաւ գանձել նաև՝ գլխահարկ, հողային հարկ, ոչխարի տուրք, բնակարանի հարկ, կրթական տուրք, ճանապարհի տուրք, կամուրջներու տուրք, ննջեցելոց տուրք, տասանորդի տուրք, և այլն, և այլն: Իսկ այս հարկերու գանձումները տեղի կ'ունենային ամէնէն զաժան պայմաններու տակ: «Տուրք հաւաքող ստաբիկանները երբ գիւղ մը մտնէին, մինչև կէս գիշեր տուները խուզարկելով մարդիկը կը բանասարկէին իրենց ախտին մէջ, Ապա՝ մէկկիկ մէկկիկ կանչելով, կը ծեծէին և չունով մը սինին կապելով գլխուն վրայ ճրպ կը դնէին, պահանջելով որ մինչև տոտու այդպէս մնայ... Աւրիշներու բերանները աղբ կը լեցնէին, մինչև որ մարդը ստիպուէր իր անասունը կամ ունեցածը կէս գինով ծարել»:

Ամէնէն վտանգաւոր շրջանը սկսաւ 1868ին, երբ ստեղծուեցաւ «Իրքիիառ» քաղաքական կուսակցութիւնը: Այս թուրքերուն նպատակն էր Օսմանեան կայսրութեան պահպանումը, բուրժ ժողովուրդի գերակշռութեամբ, այսինքն Պանիւրբիզմ: Այս իմաստով Պալքաններէն զապխած թուրքերն ու կովկասէն եկած Ձէրջէղները բերին բնակեցուցին Հայաստանի մէջ: Քաղաքներուն և գիւղերուն մէջ տեղաւորեցին թուրք զինուորներ:

Այսպէս, ուրեմն, 19րդ դարուն, թուրքերը ոչ միայն շլեղաշրջուեցան, այլև աշխատեցան Պանթիւրքիզմի իրենց զաղափարովը, վերջնական մահացու հարուածը հասցնել Հայ ժողովուրդին:

1845-1880 թուականներուն, Խ. Արսօեան, Խրիմեան Հայրիկ, Արուանձտեանց, Գամառ Քաթիպա, Ռուսինեան, Նալբանդեան, Մ. Պէշիկթաշլեան, Ալիշան, Նար-Պէյ և ուրիշներ կը սկսին հայրենասիրական տողեր գրել, այդային գիտակցութիւնը արթնցնելու համար Հայերուն մէջ:

Խորէն Արքեպօ. Նար-Պէյ կը գրէ. —

Հայ ապրի՛նք, հղբա՛րք, մարդկութեան մէջը,
Հայ կընփեր է մեզ պատմութեան էջը.

Հայ անուամբ ըզմեզ կ'ողջունէ երկինք,
Եղբա՛րք, հայ ապրինք, եղբա՛րք, հայ մեռնինք :

Իսկ Միք. Նալբանդեան կը գրէ իր նշանաւոր «Ա-
գառն Աստուած»ը.

«Ես մինչ ի մահ կախաղան՝
Մինչեւ անարգ մահու սիւն,
Պիտի գոռամ, պիտ' կրկնեմ,
Անղաղար Ագառուքի՛ւն» :

Այս եւ ուրիշ հայրենաշունչ ասուերով, մեր երի-
տասարդ մտաւորականները կ'ուզեն Հայրենիքի եւ Ա-
գառուքեան սէրը թափանցել Հայերու հոգիներէն ներս :

1877-78 ռուս-թրքական պատերազմին, հայ զորա-
վարներ՝ Լորիս-Մելիքով, Տէր-Ղուկասով եւ Լազարէֆ
փայլուն յաղթանակներ կը տանին Կովկասի ճակատին
մըտայ : Ռուսերը կը գրաւեն Կարսը, Արտասանը, Պա-
թումը, Նոր-Պայտպիտը եւ Կարինը : Ռուսիոյ յաղթա-
նակէն անմիջապէս ետք, թրքահայերուն կողմէ՝ Ներ-
սէս Պատրիարք Վարժապետեան եւ Կովկասի Հայերուն
կողմէ Գրիգոր Արծրունի կը դիմեն Ալեքսանդր Բ.ին որ
ուպատարէ թրքահաստանը : Արդիւնքը կ'ըլլայ Սան-
Սթեֆանոյի դաշնագրին 16րդ յօդուածը, որուն համա-
ձայն թուրքիա «յանձն կ'աննէ՝ Հայոց բնակած դա-
ւառներուն մէջ տեղական պէտքերու պահանջած բա-
րենորոգումները առանց այլեւ ուշացնելու գործադրել :

Նոյն տարին, Պերլինի Վեհաժողովի պումարման
առթիւ, Պոլսոյ Պատրիարքը եւ իր զործակիցները
պատուիրակութիւն մը կը գրկեն Եւրոպա, Հայկական
հարցը ներկայացնելու :

Սրբմեան Հայրիկ՝ պատուիրակութեան նախագա-
հը, քարտուղար՝ Մինաս Չերազ եւ խորհրդական՝ Նար-
Պէյ, 1878ին կը մեկնին Հոմ, ապա Փարիզ, Լոնտոն,
Մանչեսթրը եւ այլ եւրոպական մայրաքաղաքներ, որ
կը տեսակցին քաղաքական զէմքերու հետ. կը բացառ-
րեն Հայոց գիծակը եւ կը խնդրեն որ եւրոպացիք պա-
հանջեն եւ երաշխաւորեն բարենորոգումներու ծրագիրը :

Պատուիրակութիւնը հետեւեալ ձեւով կը ներկա-
յացնէ հարցը. — «Մենք քաղաքական պատուութիւն չէ,
որ կը պահանջենք եւ ոչ ալ երբեք կ'ուզենք բաժնուիլ

թրքական կառավարութիւնէն... Կ'ուզենք ունենալ Հայ վալի մը, որ պետութիւններու հաւանութեամբ կարգուի Բ. Դուռէն (Թրք. կառավարութիւն)։ Այս վալին իր ձեռքին տակ պէտք է ունենայ ստրիկանութիւն՝ կարգն ու ապահովութիւնը պահպանելու համար» են։

Հակառակ իր տուած խոստումներուն, Անգլիա չուզեց ձնչում բանեցնել Թուրքիոյ վրայ։ 1878 Յունիս 3ի դաշնագրով՝ Թուրքայէն նուէր ստացաւ Կիպրոսը, իսկ Ռուսիա իրեն պահեց Կարսը, Արտասանը եւ Պաթումը. աւելիով չէր ուզեր հետաքրքրուիլ։

Հայ պատուիրակութիւնը ձեւնունայն վերադարձաւ Պերլինէն, գրպանին մէջ ունենալով միայն խոստում։ (*)

Խրիմեան Հայրիկ Պոլսոյ Մայր Եկեղեցւոյն մէջ խօսեցաւ «Երկաթէ Ծերեփ»ի իր նշանաւոր ճարը.—

«Փայի Եւրոպա ձեզ աղատութիւն բերելու, եւ ի՞նչ տեսայ այնտեղ։ Պերլինի մէջ դրուած մի մեծ պղինձ, մէջը լեցուն հարիսայ. զանազան ազգերու պատուիրակները կուգային եւ երկաթէ շերտներով հարիսայէն կը վերցնէին ու կ'ուռէին։ Կարգը եկաւ մեզ, ես ալ ձեռքիս աղերսաթուղթը ցուցնելով ազաչեցի որ ամանրս լեցնեն... Մէկ աղերսաթուղթ ունէի ձեռքիս, ան ալ թրջուեցաւ ու հարիսային մէջ մնաց» եւ այլն։

1880 ական թուականներուն թրքահայ եւ սուսահայ մատուրականութիւնը կը սկսի ըմբոստութեան կոչ ուղղել Հայերուն։

Այլեւս կարելի չէր եւ անիմաստ էր սպասել որ Թուրքերը իրենք բարենորոգումներու միջոցաւ սակզձէին Հայերու համար տանելի կեանք։

Օր ըստ օրէ Հայ Ժողովուրդին գոյութիւնը կը վրասանուէր։ Հայ գիւղացին իր դժբախտ վիճակէն ազատելու համար կը զաղթէր, անոր տեղ կուգար կը հաստատուէր թուրքը։

(*) Պերլինի վեհաժողովի 61րդ յօդուածով կը քելադրուի Սուլթանին որ բարեփոխումներ ընէ՝ վեց պետութեանց երաշխաւորութեան տակ։

Ձարդերը և սովերը կուգային լրացնել պակասը :
Ոչ միայն Հայուն կեանքը վտանգուած էր, այլև ազ-

«Հիմի՞ էլ լըռեմք, երբ մեր բշխամին,
Լիրը գոռոզութեամբ լցրած իր հոգին,
Արդարութեան ձայնն հանած իր սրտից,
Արաւասում է մեզ մեր բընիկ երկրից,
Պանդոս՝ յիտ, հալածեա՛լ, եղբա՛րք, ո՞ւր դիմեմք .
Հիմի՞ էլ լըռեմք :»

Անտարակոյտ ազատութեան և Հայրենասիրու-
թեան ամէնէն մեծ երգիչը եղաւ Բաֆֆին, Հայոց մեծ
փոյգասանը, որ իր կայծերով, հենքով, Ձալալէղդինով,
Սամուէլով և Գաւիթ Բէկով հրահրեց Հայերուն մէջ
ազատութեան, Հայրենասիրութեան և ըմբոստութեան
զգացումները :

Իր սոմանթիկ զրիչով և արուեստագէտի խոր
խառնուածքով զեղեցկօրէն ներկայացուց անցեալի մեր
հարուստ և հերոսական էջերը : Միեւնոյն ատեն իր
հենքին հերոս՝ Վարդանի երազին միջոցաւ պարզեց
ազատ եւ անկախ Հայաստանի մը ծրարիքը, ուր Հա-
յերս ուրախ և երջանիկ պիտի կարողանայինք ապրիլ :

Այսպէս, ուրեմն, ԺԹ. դարու երկրորդ կէսէն
սկսեալ հայ զրարէաներն ու մտաւորականները, թէ՛
զրիչով, թէ՛ խօսքով կը քարոզէին Հայերուն որ զէմքի
զիմեն եթէ երբեք կ'ուզեն ազատութիւն ձեռք բերել :

«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ' մեռնի,
Բայց երանի՛ որ իւր ազգի
Ազատութեան կը գոհուի :»

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԳԵԱՆ

Ահա՛ հիմնական միտքը :

Ի՞նչ ԶՊԷՍ ՀԻՄՆՈՒԵՑԱԻ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ ազատագրական շարժումը ծնունդ է երկու
հոլովոյթի (évolution) — կ'ըսէ Մ. Վարանդեան,

դովին կորսուելու վտանգին տակ կը զանուէինք: Գա-
մառ-Քաթիկոսն, հայ մեծ բանաստեղծը, այդ ժամա-
նակներու զլխաւոր մասհողութիւնն էր որ կը յայտ-
նէր ցաւով, երբ կը զբէր —

1.— Իրերու հսլովոյթ,

2.— Գաղափարներու հսլովոյթ:

Իրերը, այսինքն իրականութեան ծանօթացանք:

Գաղափարները, այսինքն այդ ծանր վիճակէն ա-
զատուելու համար զրուած եւ արտայայտուած մտքե-
րուն ու նաեւ կատարուած աշխատանքներուն նոյնպէս
ծանօթացանք:

1880 թուականներէն արդէն կը սկսին երեւան զալ
անհատներ, որոնք կը փորձեն կազմակերպել յեղափո-
խական խմբակներ:

Տասնեակներու հասնող այս խմբակներէն յիշենք՝

Միութիւն ի Փրկութիւն — Վան, 1872ին.

Գաղտնի Ընկերութիւն Բարձր Հայոց — Կարին,
1882ին.

Անդրկովկասի Գերագոյն Միջազգային Յեղափ-
խմբակ — Թիֆլիս, 1882ին.

Միութիւն Հայրենասիրաց — Պետրոպոլս, 1883ին.

Արմենիա — Մարտէլ, 1885ին.

Պաշտպան Հայրենաց — Կարին, 1887ին.

Հնչակ — Ժընև, 1887ին.

Երիտասարդ Հայաստան — Թիֆլիս, 1889ին.

Ոյթ — Շուշի, 1888ին, Եւայլն, Եւայլն:

Այս բոլոր մեծ եւ փոքր խմբակներուն նպատակն
էր Հայաստանը ազատագրել, ի հարկին գէնքի ոյթով:

Այս խմբակներէն շատերը նոյնիսկ կը հիմնեն թեր-
թեր, ինչպէս «Ազատութեան Աւետարեք»ը (Էրզրում,
1882) Եւայլն:

Այս խմբակներէն Արմենականներն ու Հնչակեան-
ները (1885-1887) մինչեւ իսկ կը յաջողին հերոսական
կռիւներ եւ ցոյցեր կազմակերպել թուրքիոյ մէջ, ինչ-
պէս Վանի, Զէյթունի, Սասունի կռիւները եւ Գում —
Գափուի ցոյցը:

Սակայն ինչպէս գէտքերը ցոյց տուն, թուրքիոյ
գէտ պայքարելու համար անհրաժեշտ էր միացնել բո-
լոր կուռղ եւ պայքարող ուժերը ու ներդաշնակել բո-

լորին աշխատանքները, ազգովին միահամուռ եւ միակամ դուրս գալու համար ընդդէմ թրքական բռնակալութեան:

Այս իմաստով, 1890 թուականին Թիֆլիսի մէջ գլխաւորութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ Քրիստափոր Միքայէլեանի, Սիմոն Զաւարեանի եւ Ստեփան Զօրեանի (Ռոստոմ) կը հիմնուի Հայ Յեղափոխականների Գաղնակցութիւնը, որ յետագային իր ձեւքին մէջ սլիտի կեդրոնացնէր Հայ Ազատագրական Շարժումը:

Վ Ե Ր Զ

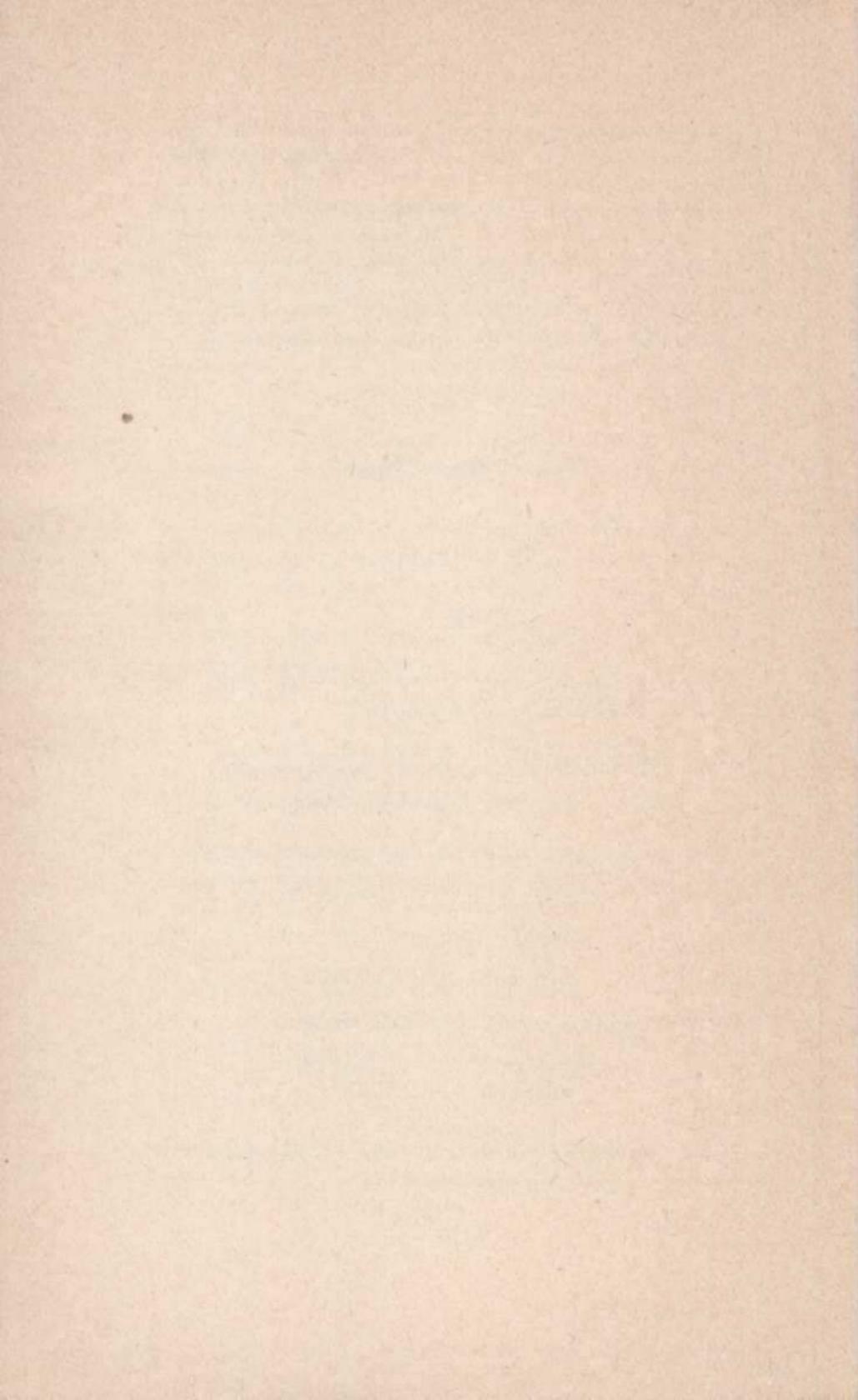
ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

Ներկայ գրքոյի պատրաստութեան համար օգտուած ենք հետեւեալ ազբիւրներէն.—

- 1— Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)
ԳԱԲԻԷԼ ԼԱԶԵԱՆ, Գահիրէ
- 2— Հայկական Շարժման նախապատրաստութիւնը
2 հատոր, ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ, Ժընև
- 3— Հ. Յ. Գ. Պատմութիւն
ՄԻՔԱՅԷԼ ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ
- 4— Հայոց Յեղափոխութիւնից առաջ
(Յուշագրատու՝... էջ14/60)
ԳԱՌՆԻԿ ԳԻԻԶԱԼԵԱՆ

Յիշեալ գրքերուն ընթերցումը ջերմօրէն կը յանձնարարուի Նոր-Սերնդականներուն:

Pourquoi et Comment fut fondé le Parti Révolutionnaire Arménien Daschnaktsoution

En 1639 les Persans et les Ottomans s'accordent en vue du partage commun de l'Arménie. Par suite de cet accord une grande partie de l'Arménie (la partie occidentale) passe aux mains des Turcs tandis qu'une autre partie (la partie orientale) reste aux Persans (1). Au moyen de cet accord se forment au début du 17e siècle *l'Arménie Turque et l'Arménie Perse*, ce qui revient finalement à partager l'Arménie entre deux états mahométans, qui jusqu'à cette date rivalisaient et luttaient sur les terres arméniennes pour en avoir une plus grande partie. Non seulement notre patrie fut détruite à cause de ces guerres mais Turcs et Persans massacrèrent et volèrent méthodiquement les masses arméniennes qui furent remplacées par des Turcs, des Kurdes et des Tatars (2).

(1) *La frontière de délimitation commençait aux rives du fleuve Akhour, longeait l'Araxe et se terminait par la chaîne de montagne Djagroch.*

(2) *Chah Abbas, expulsa au 17e siècle les Arméniens de la plaine d'Ararat et les obligea à s'exiler en Perse.*

L'ARMÉNIE RUSSE

Au début du 19e siècle se forma l'Arménie Russe aux dépens de la Turquie et de la Perse.

Le 1er octobre 1813, par le traité en commun de *Gulistan*, la Russie prend possession des régions du Gharabagh et de Gandzak.

Le 10 février 1828 se conclut entre Russes et Persans le traité de *Turkmentchâi* au moyen duquel la Russie s'approprie les provinces d'Erivan et de Nakhitchévan.

En 1829, par le traité d'*Andrinople*, les Russes prennent des Turcs Akhaltska et Akhalkalak.

Plus tard en 1878 le congrès réuni à Berlin décide, aux dépens des Turcs, de donner aux Russes Kars, Ardahan et Batoum. Ainsi donc se forment au début du 17e siècle l'Arménie Turque et l'Arménie Perse, et plus tard au début du 19e siècle, l'*Arménie Russe*.

L'ARMÉNIE PERSE

L'Arménie Perse formée au début du 17e siècle ne dura pas longtemps en comparaison de l'Arménie Turque. Elle n'exista que 2 ou 3 siècles, bien qu'aujourd'hui encore, une partie de l'Arménie historique reste sous la domination perse. Dès la perte de l'indépendance de leur pays, les Arméniens firent tout leur possible pour la retrouver.

En 1678, une conférence secrète tenue à Etchmiadzine décide d'envoyer en Europe une députation présidée par le catholicos Hagop T. Djoughaïetzi pour demander l'aide des pays chrétiens. Le catholicos meurt en cours de route à Constantinople. Cependant, le jeune Israel Ori continue sa mission. Durant vingt ans il se promène en Europe. Il rencontre des rois, des princes et d'éminentes personnalités religieuses.

Il travaille à les persuader tous d'aider par la force armée les Arméniens qui sont sur les rangs prêts à se révolter.

Finalement il réussit à persuader le tsar de Russie Pierre le Grand mais la guerre de 1722 avec la Suède fit que le projet resta à l'état d'ébauche. Découragé, il meurt en août 1711 à Astrakhan.

En 1722 le catholicos Essai de Gandzassar vient demander de nouveau le secours de la Russie. Pierre le Grand promet de l'aide aux Arméniens, et suivant son accord, Arméniens et Géorgiens forment une armée de 50.000 hommes sous la conduite de David

Bek. Cependant Pierre le Grand ne vient pas à l'aide et les Arméniens restent seuls face aux Turcs, qui avec une armée de 80.000 hommes dirigée par Ibrahim Pacha, marchent sur Gandzak et causent de lourdes pertes aux Arméniens. David Bek guerroya des années durant avec ses braves, et réussit à libérer Sunik des Turcs. Il meurt en 1778, date qui vit la libération de la province de Sunik.

Un jeune, Hovsep Emin, part en Angleterre en 1751 et après de nombreuses années de pérégrinations pleines d'aventures, essaye de persuader le roi Heraclios de Géorgie, d'aider les Arméniens avec son armée. Emin croyait qu'avec l'aide de la Géorgie, les Arméniens auraient pu recouvrer leur indépendance. Il fut persuadé plus tard que la petite Géorgie ne pouvait être d'aucune utilité aux Arméniens. Il meurt en 1809.

En 1784 Catherine II travaille à asservir les Arméniens à sa politique de domination. Avec ce dessein, elle entre en pourparlers avec l'Archevêque Hovsep Arghoutian et tous les deux s'accordent pour que les armées arméniennes et russes réunies conquièrent Chouchi et Erivan.

Après la conquête de la Transcaucasie devait se créer une *Arménie indépendante sous la protection de la Russie*. Le prince russe Potemkine allait être sacré roi d'Arménie.

Cependant, au dernier moment, les russes nous laissent seuls de nouveau et les Perses, profitant de l'occasion prennent d'assaut les villes et les villages nous occasionnant ainsi de lourdes pertes. Les Russes, aidés par l'archevêque Nersès Achtaraketzi et ses troupes arméniennes prennent Erivan en 1827. Par la conclusion du traité de Turkmentchaï se termine la guerre russo-persé.

A l'encontre de leurs promesses, les Russes ne veulent pas créer une Arménie indépendante et méprisant au contraire le secours des Arméniens éloignent du Caucase Nersès Achtaraketzi qu'ils exilent en Bessarabie. Au lieu de l'indépendance, le tsar Nicolas Ier promulgue le 11 mars 1836 la loi dite *Bolojenia*, selon laquelle nous, les Arméniens, nous devenons une communauté religieuse de la Russie.

Ainsi donc se forma au début du 19e siècle une Arménie russe qui en fait mit une fin à l'existence de l'Arménie persé.

L'ARMENIE TURQUE

Au début du 13e siècle, des peuplades turques envahissent l'Arménie et dès cette date débute une lutte sourde entre ces tribus et les Arméniens au sujet de la propriété des terres arméniennes. Dès le début du 15e siècle des tribus kurdes se fixèrent lentement dans les régions de Van, Bitlis, et Taron et deviennent en peu de temps si forts que le sultan Selim traite avec eux et reconnaît leurs droits féodaux. Les turcs savent utiliser les éléments kurdes; ils leur donnèrent des terres, une certaine autonomie, en échange de quoi ils devaient servir dans l'armée.

En Arménie orientale, l'Arménie perse, s'installent des Tartars et des Perses sur les terres des habitants massacrés et exilés.

Au 17e siècle l'émigration forcée des Arméniens d'Erivan, de Djoulfa et de Nakhitchevan exigée par Chah Abbas nous cause de graves préjudices. Deux régions arméniennes se vidèrent.

Ainsi donc au début du 13e siècle s'installent dans notre patrie d'abord des tribus turques, puis kurdes et enfin Tatars et Perses. Les massacres d'élimination, les ruines, les famines, et aussi les émigrations forcées ou volontaires sont la cause de la diminution des Arméniens dans leur patrie et du remplacement de ces éléments par des peuplades mahométanes.

En 1831, d'après les statistiques, le nombre des Arméniens installés dans les régions d'Erivan, Nakhitchevan et Ordoubad s'élevait à 25.151 tandis que le nombre des mahométans s'élevait à 75.020.

En 1886, toujours d'après les statistiques, la population de Transcaucasie s'élevait à 4.702.392 habitants desquels seuls 939.131 étaient des Arméniens ce qui représentait que 20% de l'ensemble. Au point de vue des chiffres la situation des Arméniens de Turquie n'était guère meilleure. D'après la statistique de 1882 du patriarcat de Constantinople, le nombre des Arméniens en Turquie était de 2.660.000 habitants répartis de la manière suivante.

Région de Van	400.000 h.
« Sebaste	280.000 h.
« Kharpert	270.000 h.
« Bitlis	250.000 h.
« Tigranacerte	150.000 h.
« Erzeroum	280.000 h.

Ce qui faisait 1.630.000 habitants en Arménie et 1 million dans les autres régions comme la Cilicie.

Il est inutile de dire que les Arméniens n'étaient en majorité dans aucune de ces régions.

LA SITUATION ECONOMIQUE ET POLITIQUE DU PEUPLE ARMENIEN

Dès 1876 le Patriarcat de Constantinople faisait dans son livre « d'étude des oppressions dans les provinces » des remarques fort judicieuses sur la mauvaise situation dans laquelle étaient confinés les Arméniens de Turquie. *Le paysan était privé de sa propre liberté, de l'inviolabilité de sa personne, avait perdu la propriété de ses terres et n'était plus maître de ses biens mobiliers ou immobiliers.*

Voilà ce qu'en 1890 un groupe d'Arméniens écrivait au catholico Macar: « Ni le langage ni les écrits humains ne peuvent représenter la difficile situation aux formes multiples que nous avons supportée et que nous supportons. La vie que nous menons sur les terres de notre patrie est devenue un jouet aux mains de nos dominateurs. Notre vie est livrée à un système incertain; notre famille étant honteusement violentée, nos enfants sont devenus les victimes d'une force brutale; notre pain gagné avec notre sueur amère nous étant enlevé, nos enfants sont voués à périr de famine; nos églises sont profanées, les saintes reliques méprisées, notre croyance injuriée et notre spiritualité destinée à subir les mêmes souffrances qu'elle avait endurées au cinquième siècle. »

Nombres de livres furent écrits au sujet de la situation malheureuse et insupportable des arméniens: ont écrit en arménien: l'évêque Nersès Varjabédian, Khrimian Haïrig, Garékine Servantzdians et bien d'autres; en langue étrangère: Lynch, Mac-Goll, Préssensé, Likhondine, Dillon et d'autres.

En comparaison, la situation des paysans de Russie était meilleure quoique l'influence des éléments tatars fut sensible là aussi. Ainsi en 1837, les paysans de Vaïotz Tsor se plaignaient que « depuis leur émigration de Perse, ils vivaient dans la pauvreté car Mohamet Sadekh Bek les tourmentait ».

Il y avait aussi une autre circonstance. Dès le début les Russes travaillèrent à *russifier* et à affaiblir l'élé-

ment arménien du Caucase. C'est avec cette idée qu'ils établirent en 1836 la loi de Bolojénia d'après laquelle les églises arméniennes devaient se soumettre à un régime sévère.

Ils firent fermer en 1886, 500 écoles arméniennes et mirent ainsi à la rue 20.000 élèves et 900 instituteurs. En 1903 il voulurent déposséder l'église de ses biens pour qu'elle fut obligé de fermer ses portes, tandis qu'en 1905 ils excitaient les tatars pour qu'ils massacrèrent les Arméniens etc...

LA CAUSE OU LA QUESTION ARMENIENNE

Au seuil du 19e siècle, l'empire ottoman dresse le tableau suivant.

L'élément turc dominateur garde son influence par la force armée. Les races sujettes — Bulgares, Roumains, Arabes, Grecs, peuples slaves, kurdes et Arméniens — quoique citoyens turcs et seuls éléments constructeurs de l'empire, restaient privés de leurs droits politiques. D'ailleurs, le peuple ottoman ne sut pas percevoir la nécessité de marcher avec l'époque et ainsi de progresser. Le sultan régnait sur le pays avec sa cour royale. Des religieux arriérés et fanatiques, des propriétaires fonciers, des princes féodaux et des fonctionnaires cupides dirigeaient le pays avec des principes moyenâgeux.

L'armée et la police, outrepassant les normes légales, étaient devenues un tourment vis-à-vis des peuples non-turcs.

Quoique à l'époque, les Turcs avaient essayé de faire entrer des réformes dans le pays elles restèrent cependant lettres mortes, ce qui n'améliora en rien la situation des peuples vassaux.

Le Turc était sauvage par son fond, aussi n'était-il pas doué pour la formation politique.

D'une façon naturelle, les peuples non turcs, essayèrent de se libérer à l'époque de la lourde emprise turque. Ainsi, pour se libérer, ils se battirent et réussirent à atteindre leurs buts. Les Grecs en 1829, les Bulgares et les Serbes en 1878 ainsi que les Egyptiens en 1841 et les Roumains en 1856. Voyant ce danger, et pour contenter les Arméniens, les Turcs divul-

guèrent en 1860-1863 « le statut du peuple Arménien » (3).

La divulgation du statut ne changea en rien la vie des peuples qui vivaient sur la propre terre d'Arménie. Au contraire: jusqu'à cette époque le paysan Arménien ne payait des impôts que sur le blé et l'orge.

Dès 1870 le gouvernement commença à amasser aussi: des impôts sur la captation, les biens terrestres, le bétail, l'habitation, l'instruction, les moyens de communication, les ponts, les défunts, la dîme, etc., et les perceptions d'impôts se faisaient sous les conditions les plus cruelles.

« Lorsque les percepteurs d'impôts entrent dans le village, ils vont de maison en maison et enferment jusqu'à minuit les paysans dans les étables puis les appelant un par un, ils les attachent à l'aide d'une corde à un poteau tout en les maltraitant, puis leur mettent une chandelle sur la tête et les obligent à rester ainsi sans mouvement jusqu'au matin... Ils versent du fumier dans la bouche des autres jusqu'à ce que le paysan soit obligé de vendre à moitié prix soit son animal, soit ses biens. » L'époque la plus critique débute en 1868 lorsque se fonde le parti politique « Ittihad ». Le but de ces Turcs était de *défendre la souveraineté de l'empire ottoman, la supériorité du peuple turc c'est-à-dire le panturquisme*. C'est dans ce sens qu'ils firent habiter en Arménie les Turcs émigrés des Balkans et les Tcherkesses venus du Caucase. Ils installèrent des soldats turcs dans les villes et les villages.

Ainsi donc au 19e siècle, non seulement les Turcs n'évoluèrent pas mais ils travaillèrent à frapper d'un coup décisif le peuple Arménien à l'aide de leur conception panturquiste.

(3) *Jusqu'en 1845 les affaires nationales et religieuses sont dirigées par le patriarche et des seigneurs. Cependant le peuple, imbu des idées révolutionnaires françaises de 1848 réclame sa participation aux travaux nationaux et religieux. Après de longues discussions les jeunes intellectuels arméniens Nahabed Rousignan, Nicoghos Balian, Krikor Odian, Serope Servitichian et d'autres créent le 24 mars 1860 « le statut national ». Le 17 mars 1863 le sultan approuve ce statut comme loi gouvernementale.*

Aux années 1850-1860 Khrimian Haïrig, Servantziantz, Takhmakhian, Roussinian, Khatchatour Abovian, Nalbandian, M. Bechiktachlian, Alishan, Nar Bey et d'autres commencent à écrire des ouvrages patriotiques pour réveiller le sentiment national parmi les Arméniens.

L'Archevêque Nar-Bey écrit :

- « Frères, vivons arméniens au sein de l'humanité,
- « L'histoire nous a fait naître Arméniens.
- « Le ciel nous salue par le nom d'Arménien.
- « Frères vivons arméniens, frères mourons arméniens. » etc...

Un autre, l'Arménien du Caucase Nalbandian écrit son remarquable « Dieu Libre » :

- « Moi, jusqu'au gibet de la mort,
- « Jusqu'au poteau ignoble
- « Je crierai, je répéterai,
- « Sans cesse, Liberté... ».

C'est par ces vers d'un souffle arménien que nos jeunes intellectuels veulent insuffler *l'amour de la patrie* et de la *liberté* dans l'âme des Arméniens.

En 1877-1878 au cours de la guerre russo-turque les généraux arméniens Loris Melikoff, Ter Ghoukassof et Lazaref remportent de brillantes victoires sur le front caucasien. Les russes prennent de nouveau Kars, Ardahan, Batoum, Nor-Bayazid et Karin. Aussitôt après la victoire russe le patriarche de Constantinople Nersès Varjabédian de la part des Arméniens de Turquie s'adresse au généralissime le Grand duc Nicola Nicolaïevitch et Grigor Ardzrouni de la part des Arméniens du Caucase au tsar Alexandre II pour qu'ils libèrent l'Arménie turque. Le résultat en est l'article 16 du traité de San Stéphano par lequel « la Turquie prend la responsabilité d'exécuter sans plus de retard les réformes qui s'imposaient aux besoins des régions habitées par des Arméniens ». La même année lors de la réunion du Congrès de Berlin, le Patriarche de Constantinople et ses collaborateurs décident d'envoyer une délégation en Europe, pour exposer la question arménienne. Khrimian Haïrig, président de la délégation, son secrétaire Minas Tchéraz et le conseiller Nar-Bey, partent pour Rome en 1878 puis passent à Paris, Londres, Manchester et dans d'autres capitales européennes où ils ont des entrevues avec des figures politiques. Ils expliquent l'état des Armé-

niens et demandent que les six grandes puissances réclament et garantissent le plan de réformes. La députation du Congrès pose la question de la manière suivante : « Nous, nous ne réclamons pas une liberté politique et de plus nous ne voulons en aucun cas nous séparer du gouvernement turc... Nous voulons avoir un préfet (Vali) qui suivant les désirs du peuple aura sa place à la Porte Sublime. Le préfet doit avoir la police en main pour protéger le droit et la sécurité des citoyens. » Contrairement à ses promesses, l'Angleterre ne voulut pas faire pression sur la Turquie. Par le traité de Constantinople, elle recevait l'île de Chypre de la Turquie, tandis que la Russie recevait à son tour Kars, Ardahan et Batoum. Elle n'en voulait pas plus.

Ainsi, nous les Arméniens, revenons les mains vides n'ayant qu'une promesse dans la poche (1). Au retour Khrimian Haïrig prononce son discours remarquable « la louche de fer ». « Je suis allé en Europe pour vous en rapporter la liberté, dit-il, et qu'ai-je vu là-bas ?... A Berlin se trouvait un grand chaudron de cuivre plein de « harissé ». Les représentants des divers pays venaient et à l'aide d'une louche de fer prenaient chacun leur part et la mangeait. Lorsque vint notre tour, j'implorai en montrant ma feuille de pétition qu'on me remplit mon assiette. Cette feuille que je tenais se mouilla et resta dans le harissé. » etc... Aux environs de 1880 la classe intellectuelle arménienne qu'elle fût de Turquie ou de Russie commença à appeler les Arméniens à la révolte.

Dès ce moment il était impossible et sans espoir d'attendre que les Turcs créent à l'aide de réformes une vie supportable aux Arméniens.

De jour en jour l'existence du peuple arménien était menacée. Le paysan arménien pour se libérer de son état lamentable s'exilait, tandis qu'un Turc venait se fixer à sa place. Les massacres et les famines venaient combler les vides. Non seulement la vie de l'Arménie était menacée, mais toute la nation allait vers une extermination totale. Kamar-Katiba le grand poète arménien exprimait avec douleur la plus grande inquiétude de l'époque lorsqu'il écrivait :

(1) *Par l'article 61 du traité de Berlin il est imposé au Sultan de faire des réformes sous la garantie des six grandes puissances.*

« Nous tairons-nous encore, quand nos ennemis,
 « Ont fait naître en eux un orgueil insolant,
 « Ils avaient sorti du cœur la voix de la justice,
 « Et nous exilait de notre pays natal.
 « Emigrés, persécutés, frères à qui recourir ?
 « Nous tairons-nous encore ? » etc...

Le grand chantre de la liberté décisive et de l'amour de la patrie fut Raffi, le célèbre romancier arménien qui avec *Etincelles*, *Le Fou*, *Djalaléddin*, *Samuel* et *David Bek* ralluma chez les Arméniens les sentiments de liberté, d'amour de la patrie et de révolte avec ses écrits romantiques et sa profonde culture artistique en représentant avec beauté les pages riches et héroïques de notre passé. A la même époque, par le rêve du héros de son livre *Le Fou*, il montrait le but d'une *Arménie libre et indépendante* où les Arméniens pourraient vivre enfin libres et heureux.

Ainsi donc, dès les années 1850-1851, les écrivains et les intellectuels arméniens, proclament soit par la plume soit par la parole la nécessité pour les Arméniens d'un *recours aux armes* pour la sauvegarde de l'originalité de la race.

L'homme est partout voué à la mort.
 L'homme ne meurt qu'une fois.
 Mais il serait heureux qu'il se sacrifie
 Pour la liberté de sa race

Michaël NALBANDIAN

Là est l'idée fondamentale.

COMMENT SE FONDA LE PARTI REVOLUTIONNAIRE ARMENIEN (DASCHNAKTSOUTIOUN

M. Varandian dit que le mouvement libérationniste est né de deux sortes d'évolution:

- 1° L'évolution des choses;
- 2° L'évolution des idées.

Nous nous sommes familiarisés aux choses c'est-à-dire à la réalité.

Nous nous sommes de même familiarisés aux idées c'est-à-dire aux sentiments écrits et exprimés et au travail effectué pour se libérer de cet état intenable. Aux environs de 1880 apparaissent déjà des personnalités nouvelles qui essayent de former des groupes de révolutionnaires. Voici un rappel de quelques uns de

ces divers groupes formés chacun d'une dizaine d'hommes.

La ligue pour la liberté (Van 1872); le Groupe des émigrés de la Grande Arménie (Karine 1882); le Groupe révolutionnaire international de Transcaucasie (Tiflis 1882); la Ligue des patriotes (Saint-Petersbourg 1883); Arménia (Marseille 1885); la Défense de l'Arménie (Karine 1887); Hintchak (Genève 1887); la Jeune Arménie (Tiflis 1889); la Force (Chouchi 1888), etc. etc.

Le but de ces groupes grands et petits était de *libérer l'Arménie par la force de l'arme*. Nombres de ces petits groupes fondent de même des journaux comme le « *Messenger de la Liberté* » (Érzeroum 1882), etc.

De ces groupes les Arménakiens et les Hintchakiens (1885-1887) réussissent même à organiser en Turquie des combats et des manifestations héroïques comme les combats de Van, Zeïtoun, Sassoun et la manifestation de Koum-Kapou.

Mais comme les faits le montrèrent, il était indispensable pour se battre contre la Turquie, de *rallier* toutes les forces qui combattaient et luttaient, et de coordonner les travaux de tous, pour que la nation entière combatte en bloc contre la tyrannie turque.

C'est dans ce sens qu'en 1890 se fonde à Tiflis par le travail fondamental et l'initiative de Christapor Mikaelian, Simon Zavarian et Rostom (Stéfan Zorian) le parti révolutionnaire Arménien Daschnaktsoutioun qui centralisera à l'avenir le mouvement arménien de libération.

Gérard MIRIDJIAN.

BIBLIOGRAPHIE OUVRAGES EN ARMENIEN

1. L'Arménie et la question arménienne (3 vol.), Gabriel Lazian; Le Caire.
2. Précis du mouvement révolutionnaire arménien (2 vol.), Michaël Varandian; Genève.
3. Histoire de la F.R.A. Daschnaktsoutioun (2 vol.), Michaël Varandian; Paris.
4. L'évolution de la pensée politique arménienne et la F.R.A. Daschnaktsoutioun (1 vol.), Garnik Guzalian, Beyrouth.

Imp. A. DER AGOPIAN
17, Rue Damesme, Paris
